

Elena-Maria Şorban*

Kolozsvár

Erdélyi középkori katolikus gradualé-kódexek

Siebenbürgische mittelalterliche katholische Gradualkodizes. Zusammenfassung

Die Bestandaufnahme ist nur ein vorläufiger Teil der Arbeit. Abstammungsverhältnisse einstellen für das heute gefeierte *Große Gradual* scheint mir aus folgenden Gründen fast unmöglich: der Bestand der erhalten gebliebenen siebenbürgischen Quellen – insbesondere der ungarischen – ist geringfügig; das *Große Gradual* ist anthologieartig – mit nur einigen Messe- und Stunden-gebetstücken – zusammengestellt, (die Propriumgesänge wurden in der Reformation durch Gemeindelieder ersetzt), aber einen solchen Inhalt gab es in den mittelalterlichen katholischen Gradualen nicht. (Ausserdem enthalten unsere Quellen keine Passions- und keine melodischen Unterrichtsformeln.) Jedoch kann Fleiss dem Forscher immer Überraschungen bringen – also empfehle ich ausführlichere liturgische und melodische Untersuchungen mit den in der Tabelle bezeichneten Quellen G4, G5, G6, G7 der ungarischen Tradition. Ein anderes Forschungsgebiet wäre, das *Große Gradual* mit den siebenbürgischen Frühdruckschriften der deutschen Reformation zusammenzubringen.

Schlüsselwörter: Siebenbürgische mittelalterliche katholische Gradualkodizes, siebenbürgische Frühdruckschriften der deutschen Reformation.

---

* Elena-Maria Şorban (Kolozsvár, 1960) előadótanár, a kolozsvári Gh. Dima Zeneakadémián zenetörténetet, Gregorián paleográfiát oktat és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Zenepedagógia Szakának óradó tanára. Egyetemi tanulmányait Kolozsváron végezte (Gh. Dima Zeneakadémia, muzikológia és zeneszerzés szak). Figyelmét László Ferenc zenetudós irányította az erdélyi gregorián zene kutatásának területére. A középkori zenére a budapesti Zenetudományi Intézetben szakosodott Dr. Dobszay László és Dr. Szendrei Janka professzorok vezetése alatt, a kecskeméti Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet támogatásával, valamint a Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg DAAD ösztöndíjasaként, Dr. Andreas Haug professzor mellett. Zenetudományi doktori tézise: *Gregorián zene a középkori Erdélyben*, Dr. Szenik Ilona vezetésével. Fontosabb publikációi: *Vigiliale MDVII*. Bukarest 1986 (kéziratkiadás bevezető tanulmánnyal); *Liturgikus énekek Kapisztrán Szent János tiszteletére*. Batthyaneum, Ms. I.3. In: *Zenetudományi írások 1998*. Bukarest-Budapest 1999; *Muzică și paleografie gregoriană*. Kolozsvár 2007, 140.; *Siebenbürgische Tradition im Schaffen des siebenbürgischen zeitgenössischen Komponisten Hans Peter Türk*. In: *Musikkultur und ethnische Vielfalt im Süd-Ost Europa des XIX. und XX. Jahrhunderts*. München 2007; *Egy egykor csíki ferences használatban volt 1596-os velencei antiphonarium* (társszerző: Kurta József Tibor). In: *Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2010*. Csíkszereda 2010. Tagja a Schola Gregoriana Monasterinensis együttesnek. A következő szaktestületek tagja: Romániai Zeneszerzők és Muzikológusok Egyesülete; Internationale Arbeitsgemeinschaft für Musikgeschichte in Osteuropa (Lipcse), Romániai Mozart Társaság, Centro de Estudos da Sociologia e Estética Musical (Lisszabon).

Meghatározás

A katolikus középkori graduálék a mise saját énekeit – *proprium misse* – tartalmazták, azaz: *introitus* – *graduale* – *alleluia/tractus* – *sequentia* – *offertorium* – *communio* (bevonulási, olvasmányközi ének, alleluja vagy böjti időben traktus, majd esetleg szekvencia, felajánlási és áldozási ének). E kódexek megszokott tartalma: *temporale* – *sanctorale*, vagyis az ünnepek és liturgikus időszakok az egyházi év rendjében –, majd a szentek miseénekei. A graduálé kódexeket olykor kibővítették *kyrialével* (a mise állandó részeit: *Kyrie*, *Gloria*, *Sanctus*, *Agnus*-tételeket tartalmazó résszel), illetve *alleluiariummal*, *sequentialével*.

A jelen közlemény a 2000-ben megvédett disszertációm egyik fejezetének („források”) graduálékról szóló részét foglalja össze. A kutatás folytatása előtt ugyanakkor alkalom arra, hogy felhívjam az önök figyelmét e források jelentőségére, és felkérjem, értesítsenek, ha efféle kódexeket látnak.

1. A fennmaradt erdélyi középkori graduálé-kódexállomány liturgikus tartalom és rítus szerinti osztályozása:

HUN	Esztergomi rítus szerinti kódexek, amelyeket Erdély egész területén használtak.
SAX	Erdélyi szász kéziratok, amelyek Erdély dél-keleti részén, azaz Brassó és Nagyszében környékén voltak használatban. E közösség – független lévén az esztergomi érsekség joghatósága alól (<i>exemptio</i>) – megőrizte liturgikus hagyományait.
FRS	Ferences kéziratok, amelyek tartalmilag általában egybevágóak a rend európai kódexeivel és pár regionális vonásokat kivételes esetben mutatnak (<i>G10</i> : Kapisztrán Szent János tételek ¹).

2. Könyvtárak, amelyekben középkori erdélyi graduálékat őriznek:

Batthy	Batthyaneum, Gyulafehérvár;
Bruk	Brukenthal-könyvtár, Nagyszében;
MTA	a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára, Budapest;
Oszk	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest;
PBv	Evangelikus „Fekete templom” levéltára, Brassó;
PMed	Evangelikus plébánia, Medgyes;
SCiuc	Csíksomlyói ferences kolostor könyvtára, Csíkszereda.

3. Az erdélyi kódexek neumatikus notációi

- nhu* magyar notáció, a magyar kódexek sajátos jelrendszere, valamint ennek partikuláris variánsai, azaz erdélyi magyar neumas notáció (*G4*, *nht*) vagy a magyar kurzív (*G7*, *nhc*);
- nMg* metzi-gót notáció, a szász forrásokban, esetleg egyéb elemekkel keverve: német (*G1*), illetve lengyel elemekkel (*G6*);
- nqu* kvadrátnotáció, a ferences kéziratokban.

¹ Ld. Şorban Elena-Maria: Liturgikus énekek Kapisztrán Szent János tiszteletére. Battyaneum, Ms. I.3. In: *Zenitudományi írások 1998*. Kriterion Könyvkiadó – MTA Zenitudományi Intézet, Bukarest – Budapest 1999.

4. Források

4.1. Fő források

4.1.1. Katalógus-táblázat²

Nr.	Bibl.	Sign.	Fol.	Provenientia			Not. mus.	Contentum supplementarium			
				Dataatio	Locus	Traditio		Sanct.	Kyriale	Allel.	Seq.
G 1	ABv	I.F.87	182	2/XIV	Corona	SAX	nMg <germ.	+	-	+	+
G 2	Bruk.	Ms.759	277	f.XVI	Corona	SAX	nMg mens.	+	+	+	+
G 3	SCiuc	A.V.5.	cha,1+ 110+8	XV– XVI	Terra Siculorum	HUN	nbu	+	+	+	+
G 4	Batthy.	IX.57	114	XVI	Terra Sicul.	HUN	nbt	+	+	(+)	+
G 5	OszK	Fol.lat. 3815	cha 185	1534	Vaduorbel	HUN	nbu	+	+	-	+
G 6	Batthy	R.I.1.	214	ante 1528	Externa, pro Clusium	HUN	nMg <pol.	+	-	-	-
G 7	Batthy	R.I.96.	152	XIV 1612>	Felvidék Transsylv.	HUN	nMg nbc	+	+	-	+
G 8	SCiuc	Cod.lat. 3	182	1524	Somhyo	FRS	Nqu	-	-	-	+
G 9	MTA	K786	cha 168	1681 1734	Somhyo Michaza	FRS	div.	-	-	-	-
G 10	Batthy	R.I.3.	cha 98	1730	Wynz Inferior	FRS	Nqu	(+)	-	-	-
SE 1	PMed	Inv.913	89	1450	Medyes	SAX	nMg	-	-	-	+

4.1.2. Megjegyzések az erdélyi magyar hagyományt képviselő források provenienciájáról, tulajdonosairól, használóiról, egyéb feljegyzéseiről

G3 A székelyföldi, papírra írt graduálé a 15/16. századforduló helyi terméke.

Magyar neumakészlete gotizált írástechnikát mutat. Első oldalán *Conventus... Csik-somlyoniensis A.D. 1680* használati utalás van. A 113. oldalon Kájoni János autográf tartalomjegyzéke áll, akrosztichon-vers *In residencia Szárhegy és 1675 14. Aug.* bejegyzések követik, a hátsó borítón kvadrát- és metzigót notációs dallambejegyzések (kép). Használóit illetően a G3 a G9 kódexszel együtt Kájoni nevéhez kötődik, de tartalma amannál lokálisan sokkal több sajátosságot mutat, mint ahogy paleográfiai, illetve liturgikai tekintetben is.³

Különleges dokumentumértékét a szokatlan – magyar, latin, esetleg román nyelvű – megjegyzések adják, amelyek a melizmák (*alleluja, ordinarium* tételek) alatt beszúrva láthatók. Tartalmi beosztásuk (a három pont liturgikus szövegeket helyettesít):

² Šorban Elena-Maria: *Muzica gregoriană în Transilvania medievală*. Disszertáció. Cluj-Napoca 2000, 101. szerint.

³ Említi a *Régi magyar költők tára. XVII. század* 15B kötete (Budapest 1992), 114. oldalán.

- a) *kiejtési követelménynek értelmezhető* (alleluja-verzusok és *Kyrie* alatt):
 – *igen mongiad* (f. 20v, 97v), *mondibad* (f. 23v, 41v, 47v), *baratom... mongad igen* (f. 37v),
mondjad (f. 40);
 – *dicite* f. 20v;
 – *dic... bone frater* (f. 26v);
- b) *hangszín-követelmények*:
 – (f. 73v, *sacerdos/chorus*, szekvencia-félszakaszonként);
- c) *intonálási követelmények*: *emelüed* (f. 8 – ld. FACS., utolsó sor; f. 26v), *emeliü* (f. 35v);
- d) *szubjektív megjegyzések*: *ne mosoligü* (f.32v, *Missa pro infirmis*), *tet igen jo* (f. 36), *segelj uram, istenseg* (f. 38v), *jaj ki yo* (f. 57), *segelj* (96v), *hála istenek... megfarrattam igen* (f. 97),
- e) olyan megjegyzések, amelyek *vagy tempó-utasítások, vagy népének-refrénekre utalnak*, esetleg dallami hasonlatokra mutatván e refrénekkel *baüda... baüa* (románul?, f. 31), *no-sza buszarok* (f. 37, 42v), *ertok bosza... atyam fia* (f. 38),
- f) egyes darabok „szakmai-tolvajnyelvi” megnevezése: *Sanctus „Rosombertus maior”, „Rosombertus minor”, „Jacet granum”* (f. 50v–51; nem értelmezhető a *Rosombertus*, amely a G5-ben, f. 142, mint *Sanctus Rosumbery*; a *Jacet granum*-kifejezés egy rezponzorium szövegkezdeté a Becket Tamás-officiumban).
- G4 „Ujfalussy Graduálé” bejegyzései szerint: f.XXXIVv *Istud Graduale est Julia [?] Ujfalusiensis*; f. XXXXXXVII *Graduale Ujfalusiensis*.
- G5 utólagos bejegyzése: a *Exaltabo te domine* – *Chorus dicat alta vocem offertorium* mellett: *No[s]za baratom* (f. 16).
- G6 A kódex külső provenienciájára a metzigót notációban mutatkozó lengyel elemek vallanak⁴, kolozsvári használata⁵ többek között azért feltételezhető, mert díszített iniciáléi – a nagy ünnepeken túl – kizárólag Szt. Mihály és Mária bemutatása ünnepeinél vannak, ami a kolozsvári Szt. Mihály plébánia és a kolozsmonostori kolostor dedikációját idézhetik.
- G7 Felvidéki eredetű kódex:⁶ f.141: *Ez Gradualt 1612 esztendőben Conferalta az Istenben elniugodott Ewregh Miklos Deák hozván magyar orzgbol. Requiem et. etc.; f.63v: Obiit Gabriel Bethlen... 1629.*

4.1.3. Tartalmi sajátosságok

- G3 – *temporale*: az egyházi évnek csak a nagy, hagyományos ünnepeit tartalmazza (beleértve *Transfiguratio*, f.13 és *Dedicatio*, f.15), amelyek a Mária-ünnepekkel vegyülnek (f.1–15),
 – *commune sanctorum* (f.15v–20),
 – egyéb, ritkán előforduló „Úr-ünnepek” (*De Sancto Spiritu*, *De corpore Christi*, *De sancta cruce*, *De spinea corona*, *De vulneribus Domini*, f.20v–24v), és Mária-ünnepek (két *De compassione beate virginis*-mise),
 – votív misék: *contra pestilentiam*, *contra morbum seu pestem*, *contra paganos, alio modo*, *pro peccatis*, *pro pace*, *pro rege*, *pro peregrinis*, *pro infirmis*, *de sancta sapientia*, *de novo sponso et sponsa* (f.26–33v),

⁴ Szentendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1981, 39.

⁵ Szigeti Kilián: Két középkori erdélyi graduálé eredetének kérdése. In: *Magyar könyvszemle* 1970, 169–170.

⁶ Szentendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1981 szerint.

- *proprium de sanctis* (Szt. Mihály, Szt. János születése, Szt. János evangélista, Szt. András, Szt. Katalin, Szt. Ferenc, Szt. Fábían és Sebestyén, *de XIII* [sic] *auxiliatoribus* – f.34–38),
- *pro defunctis*-mise (38v–9),
- egyéb *commune sanctorum*-tételek (f.39–40),
- *Kyriale* (f.40v–52),
- *alleluiarium cum sequentiale* (f. 52v–110v).

Mivelhogy az alkalmi tételek vannak túlnyomóan jelen, a *G3* kiegészítő jellegű graduálé.

- G4* – a *Sanctorale* Sz. László *propriumot* tartalmaz (f.CXXIXv);
- a rövid *alleluiarium* (CXXXXVIIv – CXXXXVIIIv) néhány verses Mária-tételt közöl.
- G5* – *Transfiguratio Domini* (f.115v–115bis számozatlan oldalakon), amelynek dallamai a *G5B*-vel összevetve variánsok;
- *De V* [quinque] *vulneribus domini iesu* (f. 126v–127, ez az ünnep nincs a *G5B*-ben);
  - *cantio* „Ave verum”;
  - népének bejegyzett szövege (*Veni Sancte Spiritus* átköltés) *Jövel Szent Lélek Uristen, lelkeneknek vigassága*, f. 131, amelyet Kájoni is lejegyzett.⁷

4.2. Kiegészítő források

4.2.1. Erdélyi neumatikus misszálék a 14–15. századokból.

Ezek az erdélyi szász hagyományt képviselik, a Brukenthal-könyvtárban: Ms.665, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, valamint egy nagydisznódi misekönyv (Nagydisznód/Heltau, evangélikus plébánia) és egy székelyföldi missale (katolikus plébánia, Gyergyószentmiklós).

4.2.2. Legfontosabb magyarországi források

- *Missale Notatum Strigoniense ante... in Posonio* (kiadva, ld. alább)
- *Graduale Strigoniense s. XV/XVI* (kiadva, ld. alább)

4.2.3. Erdélyi protestáns források

- *Gesangbuch...* Benjamin Fiebick, 1616;
- *Graduale oder geistliche geseng und Psalm... wie sie in der Teutschen Kirchen zu Klausemburg gesungen werden... geordnet durch den Ersamen Laurentium Budaker...1622;*
- *Öreg Graduál...*, Gyulafehérvár, 1636;
- *Cantionale das ist Gesangbuch... Andreas Wirmenius...*, Homoród, 1650–54.

5. Összefoglalás helyett

Összehasonlítására a magyar hagyományt képviselő magyar rítusú források javaslandóak, azaz a táblázatbeli *G3*, *G4*, *G5*, *G6*, *G7* graduálék. Egy határozottabb kutatási vonal: *G5B* – *G5* – *G4* – *G3*, amelyekkel érdemes lenne az *Öreg graduált* is összevetni.

⁷ Szentendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1981, 34.

Egy másik, számottevő eredményeket ígérő kutatási terület az *Öreg graduálnak* a korai erdélyi német forrásokkal való összevetése.

Válogatott bibliográfia

- Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. Musicalia Danubiana 9/A–B. Ed. Ferenczi Ilona, MTA ZTI Budapest, 1988.
- Graduale Ráday saeculi XVII*. Musicalia Danubiana 16. Ed. Ferenczi Ilona, MTA ZTI Budapest 1997.
- [GSB – „Bakócz-Graduálé”] – *Graduale Strigoniense s. XV/XVI*, I–II. Ed. Janka Szendrei, MTA ZTI Budapest 1993.
- Melodiarium Hungariae Medii Aevi*. I, *Supplementband*. Ed. Rajeczky Benjamin. Editio Musica, Budapest 1982.
- Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Ed. Janka Szendrei – Richard Rybář, Budapest 1982.
- Bárdos Kornél (szerk.): *Magyarország zenei története*. 2. 1541–1686. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990.
- Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Erdélyi Református Egyházzenei Füzetek 8. Kolozsvár 2002.
- Szentendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1981.
- Szentendrei Janka: *Középkori hangjegyvírások Magyarországon*. Budapest 1983.
- Szigeti Kilián: Két középkori erdélyi graduálé eredetének kérdése. In: *Magyar könyvszemle* 1970, 129–172.
- Šorban Elena-Maria: Liturgikus énekek Kapisztrán Szent János tiszteletére. Battyhaneum, Ms. I.3. In: *Zenatudományi írások 1998*. Kriterion Könyvkiadó – MTA Zenatudományi Intézet, Bukarest – Budapest 1999, 52–57.
- Šorban Elena-Maria: *Muzjica gregoriană în Transilvania medievală*. Disszertáció. Cluj-Napoca 2000. www.hhrf.org/schola/dok_tar/romana/tort/sorbanmain.html

G6, Batty.R.I.1., f. 128.